

Morgunov Yu. The beginning of Christianization of Pereyaslav land.

On the territory of the Pereyaslav land did not find cross products, synchronous to the date of the baptism of Rus. But we know that on the river Sula existed pagan complex with the well and the altar. Under Yaroslav the Wise on the river Alta could be a monastery. Biographical mention of the churches of the Kursk Poseima meets only 3 of the cross-vest, another comes from Pereyaslavl. The Church still did not have the forces for the development of the suburbs. At the end of the XI century in Pereslavl and the surrounding area began the construction of churches. It corresponds to findings on the territory of the cruciform reign of 38 items. The new fortress Sneporod first Christian symbols coexisted with the old pagan sanctuaries. They were destroyed at the turn of XII–XIII centuries In their place created a log Church.

Keywords: amulets, Vladimir Svyatoslavovych, wax candles, idol inhumatsiya, crosses, to reign northerners, Pereyaslavskaya earth under burial mound pit sanctuary Hrystyazation, churches, paganism.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

ВГПИ – Воронежский государственный пединститут.
ГИМ – Государственный исторический музей.
ГУ – Государственный университет.
ДПУ – Державний педагогічний університет імені Г. Сковороди.
ИА НАН Украины – Институт археологии Национальной академии наук Украины
ИИМК РАН – Институт истории материальной культуры Российской академии наук
ИРИ РАН – Институт российской истории Российской академии наук.
КГУ – Курский государственный университет.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии.
МГУ – Московский государственный университет
РА – Российская археология
РАН ИРЛИ – Российская академия наук Институт русской литературы
РИКМ – Рязанский историко-культурный музей-заповедник.
САИ – Свод археологических источников.
СПб ГУ – Санкт-Петербургский государственный университет.

Одержано 27.10.2016

УДК 94(477.41)“10/12”

**Олена Колибенко,
Олександр Колибенко
(Переяслав-Хмельницький)**

ЄПИСКОПИ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО

Историчні джерела називають нам певну кількість представників вищого духовенства давньоруського Переяслава – єпископів, ігуменів та кількох інших духовних осіб, яких можна віднести до духовної еліти. Найбільш впливовими з них були переяславські єпископи. Різні дослідники нараховують сімнадцять єпископів, що займали переяславську єпископську кафедру протягом усього періоду її існування. Найвідоміші з них – це єпископи Єфрем, Євфимій та Симеон, що пізніше були зараховані до лику святих. Про багатьох переяславських єпископів збереглося мало даних у історичних джерелах. Через це не завжди можна встановити хронологію їх перебування на переяславській кафедрі та інші важливі дані. Однак, і наявна інформація дозволяє скласти уявлення про основну частину духовної еліти Переяслава Руського, яка зробила значний внесок в історико-культурний розвиток Переяслава Руського та й усієї Русі.

Ключові слова: Переяславль Руський, єпископи, давньоруські літописи, духовна еліта, православна церква.

Надзвичайно важливу роль у житті будь-якого суспільства відігравала церква. Особливо у житті середньовічного суспільства. Це було пов'язано, перш за все, з релігійною свідомістю людини того часу. На думку Жака Ле Гоффа, «освічені люди (les clercs) Середньовіччя завжди пов'язували зовнішню чутливість із внутрішньою. Найпершою справою середньовічного християнина було самозаглиблення» [4, с. 8]. Це стосується не тільки Західної Європи, але й Русі: «для древнерусского человека иного мировоззрения, нежели религия, быть не могло» [2, с. 255].

Оскільки Русь, в тому числі й територія сучасної Переяславщини, були достатньо пізно християнізовані, порівняно з багатьма іншими сусідніми територіями, то процес поширення християнства проходив тут під значним і потужним впливом метрополії – Візантійської імперії. Саме тому перші митрополити Русі та єпископи Переяслава були греками. Разом з тим, потрапивши на Русь, вони активно впливали на різні сторони соціально-економічного та політичного життя країни свого перебування, ставши частиною її історії. Це стосується й тих церковних ієрархів, які очолювали переяславську єпископську кафедру упродовж всього періоду її існування, тобто у XI – середині XIII ст. Наведені вище хронологічні межі є, до певної міри, умовними, оскільки точні дати як заснування єпископської кафедри у Переяславі, так і її повної ліквідації – невідомі. Але джерела дозволяють запропонувати певні аргументовані гіпотези з цього питання.

Релігійне життя Переяславщини відрізнялось від багатьох інших земель Русі своєю специфікою. По-перше, це була прикордонна земля, що межувала зі Степом – територією, заселеною абсолютно чужими етносами, що сповідували зовсім іншу, поганську віру, тобто – «поганями». Характеризуючи дитинство Володимира Мономаха, Б.О. Рибаків писав: «Детские годы Владимира прошли в пограничном Переяславле, где начинались знаменитые «Змиевы валы», древние укрепления, много веков отделявшие земли пахарей от «земли незнаемой», от степи, раскинувшейся на многие сотни километров.

В степях в те годы происходила смена господствующих орд: печенег были отодвинуты к Дунаю, их место временно заняли торки, а с востока уже надвигались несметные племена кипчаков-половцев, готовых смести все на своем пути и разграбить всю Русь. ... Перед глазами Владимира с детства проходили войны с торками и первые набеги половцев. Не было во всей Руси другого такого города, как Переяславль, который бы так часто подвергался нападением степняков» [17, с. 453].

По-друге, на території Переяславського князівства проживали численні напівкочові етноси чорних клобуків, торків та берендичів, які були конфедератами переяславських князів, виконуючи, в основному, функції легкоозброєної кінноти – прикордонної сторожі. Вони проживали у буферних зонах князівства, хоч періодично й вступали у конфлікти з переяславськими князями. Зрозуміло, що процес їх асиміляції йшов паралельно з їх християнізацією, хоч і дуже повільно [8].

По-третє, територія Переяславського князівства включала до себе частину колишнього масиву етнічних сіверянських земель, штучно розірваних навпіл та розділених між Переяславським та Чернігівським князівствами. У сіверянському середовищі на східних та південно-східних окраїнах Переяславщини значно довше зберігались язичницькі пережитки, з якими вели послідовну й жорстоку боротьбу переяславські владика.

Така специфіка релігійного життя Переяславської землі часто визначала основні напрямки діяльності представників її вищого духовенства. З цього приводу О.Є. Мусін пише: «Представления раннехристианского общества о себе самом в условиях достаточно агрессивного нехристианского окружения сводились к видению себя как авангарда борьбы за новые религиозные ценности. И на защиту и проповедь этих ценностей должны быть поставлены все орудия и оружие, какими только мог располагать человек той эпохи. ... сочетание креста и меча было вполне историчным и органичным» [12, с. 63–64].

Разом з тим, аж до кінця 30-х рр. XI ст. увесь християнський світ (як західний, так і східний) знаходився у напруженому очікуванні кінця Світу: «Озброєний до зубів, захищений кірасами, Захід XI ст. живе в страху. Як він не міг тремтіти перед страшною, невідомою природою? ... християни з тривогою чекали тисячоліття Пристрастей Христових – 1033 року. Річниця смерті Бога важила більше, ніж річниця його народження. ... В Євангелії немає натяку на точну дату, а подаються тільки передвіщені ознаки: і піднімуться народи один проти одного, і царство одне проти одного; почнуться то тут, то там пошесті чуми, голод і землетруси тут і там; і це буде початок страждань. Саме тоді стане важливим бути готовим постати перед осяйним обличчям Христа, який сходитиме з неба, щоб судити живих і мертвих. Захід тисячного року зі страхом чекав цих перших симптомів. ... Під час затемнення 1033 року люди зблідли, як мерці; «тоді їхні душі наповнив величезний страх: вони розуміли це видовище так, ніби воно повідомляло, що на людство збиралося звалитись якесь жахливе лихо». ... Ці нез'ясовані явища мали за передвісників судного дня, за ті попередження, про які йдеться в Євангелії від Матвія» [3, с. 58-60].

Ту ж думку продовжує й І.М. Данілевський: «Мало того, вряд ли случайно стечение в летописном 6545/1037 году таких событий, как строительство Золотых ворот и Софии Киевской (имеющее явно эсхатологический смысл), а также учреждение по обе стороны дороги, соединяющей их, монастырей свв. Георгия и Ирины (что связано не только с тезоименитыми святыми князя и княгини, но и повторяет городскую структуру Константинополя), произнесение Иларионом «слова о Законе и Благодати» в новоосвященной церкви Благовещения Пресвятой Богородицы на Золотых воротах в Киеве, вечером в Великую субботу после литургии Василия Великого перед пасхальной утренней службой 25 марта в Великую субботу 1038 года, создание какого-то летописного произведения (условно называемого Древнейшим сводом) и, наконец, само по себе совпадение Благовещения с Великой субботой. Судя по всему, перед нами – след колоссального по напряжению ожидания заранее рассчитанного конца земной жизни» [2, с. 261].

Отже, ось у таких умовах починали свою діяльність у Переяславлі Руському його перші єпископи та ігумени. Зрозуміло, що оцінюючи діяльність тієї чи іншої особи, слід брати до уваги ті історичні умови та обставини, у яких проходила ця діяльність, а також особливості тієї епохи чи періоду.

Історичні джерела називають нам певну кількість представників вищого духовенства давньоруського Переяслава – єпископів, ігуменів та кількох інших духовних осіб, яких можна віднести до духовної еліти. Це не дивно, адже «церква була потужною не тільки ідеологічною, але й політичною силою, вплив якої на всі стани суспільства невпинно зростав» [1, с. 43]. Як зазначає П.П. Толочко, «Крім митрополитів, активну участь у державному житті руських князівств брали єпископи, ігумени великих монастирів, священники. Вони виконували різні доручення своїх князів, виступали як посередники і послі. ... Роль єпископів у суспільно-політичному житті не обмежувалася посольськими обов'язками або участю у князівських з'їздах і радах: іноді за відсутністю у місті князя єпископ виконував його функції» [20, с. 301–302]. Останнє якраз було притаманним для суспільно-політичного життя Переяславщини кінця 30-х рр. XIII ст.

Першим єпископом Переяслава Руського, про кого є свідчення писемних джерел, на думку М.М. Корінного, був Леонтій, який мав титул митрополита. Часом його призначення на переяславську кафедру названий автор вважає період між 1054 та 1061 рр. Крім того, на основі свідчень життя Леонтія, М.М. Корінний прийшов до висновку про бурхливу діяльність цього єпископа/митрополита на північно-східних теренах Русі, у середовищі вчорашніх язичників, від рук яких він і загинув у 1071 р., під час повстання смердів під керівництвом волхвів [9, с. 100].

Згідно з точкою зору М.О. Максимовича, Леонтій був другим руським (і одночасно – переяславським) митрополитом (після Михаїла) й називався митрополитом Руським і Переяславським [11, с. 111]. Хоч дана теза вже давно застаріла і має, в основному, історіографічний інтерес, все ж вона показує, наскільки дослідників XIX ст. цікавила особа Леонтія.

Іншою крайністю, на нашу думку, є повне заперечення зв'язку названого митрополита з Переяславлем Руським. Так, Є. Кабанець, на основі вивчення феномену переяславської митрополії, дійшов до висновку, що «легендарний Леонтій ніколи не був руським святителем ... Для стилістичного почерку «Леонтія Руського» є характерною інтерпретація первісного тексту в більш стислому і лаконічному вигляді, що дозволяє поглянути на цей твір як псевдоєпіграфічну пам'ятку. Тим більше, що не збереглося жодного списку трактату, давнішого за XIII ст., а отже не можна беззастережно реконструювати початкову форму його заголовку. Таким чином постать міфічного руського архієрея можна вважати своєрідною трансформацією образу реальної людини, що мала споріднений духовний титул: Лев Охридський очолював візантійський автокефальний діоцез в західноболгарських і сербських землях, де, між іншим, були широко поширені етноніми і топоніми з коренем «рас»» [6, с. 159–160].

На відміну від Є. Кабанця, О.В. Назаренко вважає Леон(т)а першим переяславським митрополитом, який займав цю кафедру з 1069/70 р. по весну 1072 р. [13, с. 102].

Перші письмові свідчення про переяславських єпископів відносяться до 1072 р. Як відомо, 20 травня того року у м. Вишгороді відбулася надзвичайно важлива подія – перенесення мощів князів-страстотерпців Бориса та Гліба, у якій приймала участь значна кількість представників тодішньої еліти руського суспільства, в тому числі (і в першу чергу) – еліти духовної. Звичайно, серед них були й переяславці. ПВЛ називає серед учасників цього важливого з усіх точок зору дійства переяславського єпископа Петра й ігумена Миколая: «В лѣто 6580. Пренесоша святая

страстотерпця Бориса и Глѣба. Совокупившеся Ярославичи, Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, митрополить же тогда бѣ Георги, епископъ Петръ Переяславський, Михаилъ Гургевський, Феодосий же игумень Печерський, Софроний святаго Михаила игумень, Германъ игумень святаго Спаса, Никола игумень Переяславський...» [16, с. 121].

Однак, ще М.О. Максимович зауважував, що переяславські синодики попередником єпископа Петра називають Миколая [11, с. 112]. З цього приводу М.М. Корінний висунув гіпотезу, що переяславський ігумен Миколай після раптової загибелі Леонтія (але до поставлення єпископом Петра) тимчасово виконував обов'язки переяславського єпископа [9, с. 100–101]. Очевидно, в Переяславлі у цей час був лише один чоловічий монастир, бо літопис не називає нам імені переяславського монастиря, де був ігуменом Миколай.

Наступним переяславським ієрархом, на думку дослідників, був Єфрем – надзвичайно цікава й, по своєму, унікальна особистість в історії Переяслава та й усієї Русі. Д.Г. Хрустальову, що присвятив Єфрему Переяславському спеціальну працю, належить найбільш повна реконструкція його біографії, яка, хоч і містить у собі певну кількість гіпотетичних чи недостатньо аргументованих даних, все ж добре розкриває складний і багатогранний образ цього непересічного діяча.

Отже, згідно з дослідженнями Д.Г. Хрустальова, Єфрем (його мирське ім'я залишилось невідомим сучасникам) народився на острові Лесбос у середині 30-х рр. XI ст. в незнатній родині. Скопцем він був від народження або з дуже раннього віку. Можливо, саме цей фізичний дефект дозволив йому ще з юності потрапити в оточення доньки Костянтина Мономаха від другого шлюбу (точніше – від коханки Склірини), майбутньої дружини Всеволода Ярославича Марії-Анастасії. Шлюб Всеволода з донькою Костянтина Мономаха відбувся у кінці 40-х рр. XI ст. Так майбутній Єфрем потрапив на Русь. Відомо, що мати Володимира Мономаха померла досить рано, приблизно у 50-х рр. XI ст. Очевидно, Всеволод Ярославич розпустив оточення своєї покійної дружини, прилаштувавши молодого євнуха до оточення свого брата Ізяслава Ярославича. У цього князя Єфрем швидко зробив кар'єру завдяки своїм розумовим та організаторським здібностям, і став дворецьким. Однак він швидко розчарувався у придворній службі і, за відсутності в Києві Ізяслава Ярославича, та без його дозволу, 28 січня 1062 р. був пострижений у монахи Печерського монастиря під іменем Єфрем. Одночасно з ним у монахи постригся син одного з наближених бояр Ізяслава – Варлаам.

Повернувшись до Києва, Ізяслав Ярославич розгнівався на поводитирів Печерської обителі – Антонія та Никона, що призвело до значних змін в управлінні цим монастирем. Так, Никону довелося відбутися у далеку Тьмуторокань, Варлаама поставили ігуменом, а Єфрем відправився на свою батьківщину – у Візантію, до монастиря Алексіон у Константинополі. Саме тут, на прохання ігумена Феодосія, який змінив Варлаама, у період з 1064 по 1067 рр. Єфрем готував матеріали для богослужбової реформи у Печерському монастирі: підбирав богослужбові книги, пов'язані зі Студійсько-Олексіївським статутом, а також переписав сам статут. Близько 1066/67 рр. він передав всі ці матеріали Варлааму, який відвідав Константинополь.

Через десять років ці безсумнівні заслуги Єфрема перед руською церквою, у поєднанні з його особистими якостями, стали причиною того, що саме його кандидатуру на посаду переяславського митрополита підтримали як Ізяслав, так і Всеволод Ярославичі. На думку Д.Г. Хрустальова, цьому також могла сприяти активність Єфрема (чи близьких до нього візантійських сановників) у Константинополі в період дворцєвого перевороту, завдяки якому весною 1078 р. до влади прийшов імператор Никифор Вотаніат.

У середині 1078 р. новий митрополит Єфрем прибув у Переяславль, а восени цього ж року Всеволод Ярославич став великим київським князем. Після появи на переяславському столі молодого князя Ростислава Всеволодовича, Єфрем отримав можливість ініціювати значні будівельні роботи у центрі своєї єпархії, адже до другої половини 80-х рр. Переяславська єпархія фактично не мала кам'яних будівель (доля кам'яної церкви Воздвиження Чесного Хреста Господнього невідома, як невідоме і її точне місцезнаходження).

Близько 1085/86 р. Єфрем з'їздив у Константинополь, звідки привіз майстрів-будівельників, якими було збудовано значну кількість кам'яних культових, оборонних та громадських будівель на території міста протягом наступних 15-20-ти років. На думку Д.Г. Хрустальова, у процесі цього будівництва видатний організатор Єфрем наочно виступав у ролі світського князя.

Своєю діяльністю Єфрем високо підняв свій авторитет у оточенні великого київського князя та митрополита Іоана, після смерті якого прибув черговий ставленник Константинополя, який

помер через рік. У 1091 р. Єфрем переїхав до Києва у якості місцєблєститєля митрополитичого престолу, чим поставив перед фактом константинопольського патріарха. Він також узявся за структуризацію руської церкви і християнського культу, організувавши символічне перенесення мощів св. Феодосія у новий храм, що мало продемонструвати усім силу і єдність руської церковної організації.

У тому ж році нового київського митрополита відвідали посланці з Риму від папи Урбана, який прислав важливий за християнськими мірками дар – частинку мощів св. Миколая Чудотворця. Започаткування католицького свята Перенесення мощів св. Миколая (9 травня 1092 р.), на думку Д.Г. Хрустальова, було актом солідарності у боротьбі з агресією іновірців. Масштабні й добре організовані заходи Єфрема по утвердженню нового свята й розвитку культу Миколая Чудотворця започаткували виключне відношення на Русі до цього святаго. У межах цих заходів були записані нові руські чудеса св. Миколая, складена Повість про перенесення його мощів й окрема служба на його пам'ять. На думку Л.В. Войтовича, з того часу бере початок популярність культу св. Миколая на Русі [1, с. 25].

Успіхи Єфрема всередині єпархії та укріплення його незалежності у зовнішній політиці повинні були схилити Константинополь до визнання Єфрема легітимним київським митрополитом за умов ослабленої Візантії. Однак, після 1092/93 рр. ситуація змінилась, Візантія стабілізувала свої кордони, а на Русі до влади, після смерті Всеволода Ярославича, прийшов Святополк Ізяславич. Сім'я Всеволода Ярославича, на підтримку якої спирався Єфрем, втратила на Русі і владу, і вплив.

У квітні 1096 р. собором руських єпископів був обраний новим київським митрополитом Миколай, а Єфрем повернувся в Переяславль, зберігши свій титул. У Переяславлі Єфрем об'єднав свої зусилля з Володимиром Мономахом і взявся за масштабне облаштування своїх церковних земель. Крім Переяславля відбувається будівельна діяльність у Суздалі, Смоленську, Остерському Городці [21, с. 371–378].

Д.Г. Хрустальов вважає, що для Єфрема ці будівлі стали пам'ятником і вінцем його життя, оскільки, на його думку, Єфрем помер у середині 1104 р. Закінчуючи свій біографічний нарис про цього переяславського ієрарха, Д.Г. Хрустальов пише: «Исполненная взлѣтами и падениями жизнь Ефрема Переяславского содержала контрасты двора и кельи, величия и позора, власти и немощи, все искушения своего века, но, лишенный дара отцовства, он воссоздал даже его, смирил природу, дополнил мироздание своим потомством из камня и слова, из мысли и дела» [21, с. 380].

К. Цукерман, що присвятив Єфрему невеликий параграф у своїй роботі про виникнення переяславської та чернігівської митрополій, зауважив ще один цікавий момент у багатій біографії Єфрема Переяславського. Проаналізувавши свідчення ПВЛ, він прийшов до висновку, що київський літописець, який працював у 90-х рр. XI ст., явно вважав діяльність Єфрема в Переяславлі закінченою, але не мав відомостей про його смерть. Пояснення ж цієї ситуації К. Цукерман знаходить у короткій виписці з протоколу засідання патріаршого синоду в Константинополі, серед учасників якого є не названий по імені митрополит «Росії». Цей текст давно відомий дослідникам історії руської церкви, однак, раніше його датували листопадом 1086 р. Нещодавно його було аргументовано передатовано (за індиктами) на 1101 р. Оскільки митрополит Київський Миколай влітку 1101 р. був зайнятий примиренням ворогуючих руських князів, і не міг перебувати у Константинополі, то у виписці мова явно йде саме про митрополита Єфрема. К. Цукерман вважає, що на цей раз Єфрем перебував у Візантії не тимчасово, а постійно. Він був уже далеко не молодим, митрополія у Переяславлі, для якої він не мало потрудився, давно вже стала анахронізмом і аномалією, й така форма почесної відставки, очевидно, влаштувала всіх. Ось чому літописець 1090-х рр. міг підвести підсумки діяльності Єфрема, не чекаючи його смерті, про яку в Києві якщо й знали, то, мабуть, із великим запізненням [22, с. 48–49].

Наступним переяславським єпископом був Симеон, згаданий у приписці 1150 р. до грамоти князя Ростислава смоленській єпархії. Відомо, що він будував разом з Володимиром Мономахом у 1101 р. у Смоленську церкву Успіння Богородиці [9, с. 101; 23, с. 146].

Після Симеона переяславським єпископом став Лазар, колишній ігумен Михайлівського Видубицького монастиря у Києві, який займав переяславську кафедру з 12 листопада 1105 р. до 7 вересня 1117 р., коли помер у Переяславлі. Як свідчать літописні джерела, цей переяславський

єпископ приймав участь у другому перенесенні мощів Бориса та Гліба, яке відбулося 2 травня 1115 р. у Вишгороді [5, стб. 280].

За свідченням літопису, у цій події, яка мала загальноруське значення, брали участь усі князі та церковні діячі Руської землі (у вузькому розумінні). Лазар Переяславський названий серед них третім, після київського митрополита Никифора та чернігівського єпископа Феоктиста, що вказує на значний авторитет його кафедри. Саме цей Лазар був ігуменом Видубицького монастиря при освяченні Михайлівського собору, про що повідомляє літопис. Ця подія відбулась, очевидно, 8 листопада 1088 р. [5, стб. 199].

Після смерті Лазаря, що наступила 7 вересня 1115 р., єпископом у Переяславль було поставлено Сильвестра – колишнього ігумена київського Видубицького монастиря, заснованого батьком Володимира Мономаха Всеволодом Ярославичем. Сильвестра вважають автором другої редакції ПВЛ [9, с. 101]. Про його поставлення 1 січня 1119 р. згадує В.М. Татішев, однак цим відомостям навряд чи можна довіряти [18, с. 134].

На думку П.П. Толочка, «у 1118 р. Сильвестр був уже переяславським єпископом і, очевидно, лише в Переяславлі йому спало на думку пов'язати своє ім'я з переписаним у стінах Видубицького монастиря (напевно, під його наглядом) літописом. Не має й найменшого сумніву в тому, що з моменту завершення переписування і до 1118 р. «Повість минулих літ» не була доповнена записами за 1111–1118 рр. Для хроніста це рік неймовірна. Сильвестр нагадує в цьому плані ченця Лаврентія, який переписав (зі співтоваришами) у 1377 р. літопис («книгы ветшаны»), що опинився в його руках і закінчувався записом 1305 р., і не доповнив його жодною своєю статтею.

Сказане вище не дає змоги вважати Сильвестра співавтором «Повісті минулих літ», а тим більше єдиним її творцем...» [19, с. 88–89].

Згідно з літописом Сильвестр помер у Переяславлі 12 квітня 1123 р. у четвер [5, стб. 286–287].

Наступним (за підрахунками М.М. Корінного – восьмим) переяславським єпископом, згідно з переяславськими синодиками, був Іоанн, а потім – Марко (Маркел). Останній згадується у літописах. Про його поставлення є згадка у Никонівському літопису, яка датується 4 жовтня 6634 р. Ця згадка свідчить, що до висвячення на єпископа Марко був ігуменом Іоаннівського монастиря у Переяславлі – того самого монастиря, де згодом буде утримуватись у порубі чернігівський князь Ігор Ольгович: «Въ лѣто 6634. Постави Никита митрополитъ Кіевскій и всеа Руси игумена Марка отъ святаго Іоана єпископомъ Переяславлю, мѣсяца октябрю въ 4 день» [14, с. 154].

Іпатіївський літопис так описує захоплення Ігоря Ольговича в полон та вивезення до Переяслава, у монастир св. Іоана: «Игоря же по хъ днехъ емше в болотѣ приведоша къ Изяславу и посла и в манастырь на Выдобычъ и оковавы и посла Переяславлю и всади в пороубѣ в манастырь святаго Іоана» [5, стб. 327–328].

У Никонівському літопису повернення Ігоря Ольговича з переяславського монастиря до Києва описане наступним чином: «Тогда же бысть въ то время князь Игорьь Олговичъ, братъ Святослава Олговича, иже сѣдѣше поиманъ великимъ княземъ Кіевскимъ Изяславомъ Мстиславичемъ въ Переаславли у святаго Іоанна въ монастыри, въ подклѣтѣ каменѣ, за сторожи, въ велицей крѣпости... И выведоша его ис темницы въ Переаславль, и послаша его ис Переаславля въ Кіевъ...» [14, с. 171].

Наступна згадка про єпископа Марка оповідає про його смерть 3 січня 1134 р. [5, стб. 295].

Черговим переяславським ієрархом, згідно з синодиками, був Макарій, про якого, на жаль, літописи нічого не повідомляють [9, с. 102]. М.О. Максимович вказував: «Восьмой Переяславский епископ пропущен в летописях и историях, но в синодиках сохранилось имя его – Макарій, которое и передаю в общую известность, и полагаю епископство его с 1134 по 1141 год» [11, с. 115–116].

Наступником Макарія був Євфимій, який навпаки – неодноразово згадується у писемних джерелах. Переяславським єпископом він став у 1141 р. Ще одна згадка Євфимія відноситься до 1146 р., коли князь Ізяслав Мстиславич брав у нього благословення перед виступом на Київ. Єпископ Євфимій також брав участь у важливій для тогочасної Русі події – настановленні Кліма Смолятича митрополитом Русі без санкції константинопольського патріарха. Ця подія відбулася у неділю 27 липня 1147 р. У цьому літописному фрагменті переяславський єпископ, як і раніше, фігурує на третій позиції [5, стб. 340–341].

Наступна згадка Євфимія у джерелах відноситься до 1149 р. Він згадується у великій літописній статті, яка оповідає про події липня-серпня 1149 р., коли відбувалося складне протистояння двох рівнозначних суперників – Ізяслава Мстиславича та Юрія Володимировича. Значна частина цього протистояння, в тому числі й бойові дії, проходила на Переяславщині. Детальний опис місцевості, чіткі топографічні прив'язки, значна кількість прямої мови персонажів та деякі інші моменти – підтверджують думку багатьох науковців про те, що дана стаття є фрагментом переяславського єпископського літопису, що створювався при Михайлівському соборі. Саме в цьому фрагменті при описі подій ранку 21 серпня 1149 р. фігурує єпископ Євфимій: «Ізяславъ же того не оулюби ни посла того поусти и выправися весь из города и ста на болоньи и товары за огороды и бысть наоутрея Изяславъ отслоуша обѣднюю оу святомъ Михаилѣ и поиде изъ церкве Иефимьяноу же епископу слезы проливаючи и молящуся емоу княже оумирися съ стрѣмь своим много спасение примеша от Бога и землю свою избавиши от великия бѣды онъ же не восхотѣ надѣяся на множество вои река добыль есми головою своєю Киева и Переяславля и поиде противоу Дюргеви Дюрги же стояше за Янциномъ селцемъ» [5, стб. 380].

Після Євфимія у працях істориків ХІХ ст. згадувався Василій: «После него полагают теперь епископа Василия (с 1157–1158 г.), но в синодиках Переяславских мне не встречалось это имя, и оно требует нового себе подтверждения со стороны историков, его признающих» [11, с. 116].

Услід за М.О. Максимовичем, такої ж думки дотримувався й М.М. Корінний. Він зазначає: «Вообще вторая половина XII в. не изобилует сведениями о церковной жизни Переяслава, переживавшего, как и Киев, период политической депрессии, вызванной обострением борьбы княжеских группировок за власть, усилением центробежных тенденций в экономическом развитии Руси» [9, с. 102].

Наступним єпископом Переяславля Руського М.О. Максимович вважав Антонія [11, с. 116], а М.М. Корінний – Феодора, оскільки останній згаданий у Никонівському літопису під 1168 р. разом з митрополитом Київським Костянтином та єпископом Чернігівським Антонієм [9, с. 102].

Передостаннім переяславським ієрархом був єпископ Павло, призначений за вказівкою великого князя володимиро-суздальського Всеволода Юрійовича у 1198 р. [10, стб. 414].

Останнім фактичним єпископом Переяславля Руського був Симеон, який, за відсутності у Переяславі в той час князя, очолив оборону міста від монголо-татар і був убитий ними: «и взять градъ Переяславль копьемъ изби весь и церковь архангела Михаила скроуши и сосоуды церковьныя бещисленныя златыя и драгаго каменя взять и епископа преподобнаго Семеона оубиша» [5, стб. 781–782]; «посланніи же Батыеви придоша и взяша градъ Переяславль Русскій, иже въ Кіевѣ, и церковь архангела Михаила сокрушиша, а епископа Симеона убиша, и сосуды церковныя златыя, и сребряныя и драгаго каменя поимаша, а люди изѣкоша, а иныхъ въ плѣнь поведоша, а градъ сожгоша» [15, с. 114].

Очевидно, даний єпископ мав значний авторитет у Переяславі, що, за безсумнівної наявності тут професійних військових (бояр-намісників, посадників, дружинників) став до керівництва зовсім не церковною справою, героїчно загинувши при цьому. Симеон став третім єпископом Переяславля (після Єфрема та Євфимія), якого було в подальшому канонізовано, як загиблого за віру.

На нашу думку, ця сама особа згадується у Лаврентіївському літопису під 1230 р. як ігумен Семен Воскресенський, де оповідається про поставлення духівника князя Василька Костянтиновича єпископом Ростово-Суздальським: «Священ же бысть преосвященным митрополитом Кирилом и съ окрестными епископы иже суть сии иже и святиша и с митрополитом Перфурии Черниговьскыи епископъ Олекса Полотьскыи епископъ... и игумени мнози... Семень Въскресеньскыи» [10, стб. 456–457; 7, с. 171–172].

Формально, останнім переяславським єпископом вважається Феогност, якого було поставлено у 1269 р. митрополитом Кирилом як єпископа Переяславля Руського і Сарая. Це відбувалось уже у період ординського завоювання Русі, й достеменно невідомо, чи бував він у Переяславі, як невідомо, чи залишались там ще мешканці. Очевидно, все ж ця єпископська кафедра реально перебувала у Сараї, куди було виведено значну кількість переяславців, захоплених у полон за тридцять років до цього. Підтвердженням перебування єпископської кафедри у Сараї є виконання Феогностом важливої дипломатичної місії. Цей єпископ за дорученням митрополита київського Кирила та ординського хана Менгу-Теміра відвідав Константинополь, де зустрічався з патріархом та імператором Михаїлом Палеологом. Як зазначає

М.М. Корінний, «Ввиду отсутствия данных установит с полной исторической достоверностью преемственную последовательность правления переяславских епископов не представляется возможным» [9, с. 102].

Разом з тим, і наявні дані дозволяють скласти уявлення про основну частину духовної еліти Переяславля Руського, яка зробила значний внесок в історико-культурний розвиток Переяславля Руського та й усієї Русі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л.В. Войтович. – Біла Церква, 2006. – 784 с.
2. Данилевский И.Н. Повесть временных лет: герменевтические основы изучения летописных текстов / И.Н. Данилевский. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 383 с.
3. Дюбі Жорж. Доба соборів: мистецтво та суспільство 980-1420 років: переклад з франц / Жорж Дюбі. – К.: Юніверс, 2003. – 320 с.: іл.
4. Жак Ле Гофф. Середньовічна уява: переклад з франц. / Жак Ле Гофф. – Львів: Літопис, 2007. – 350 с.
5. Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с.
6. Кабанець Є. До питання про церковно-єпархіальний устрій Переяславської землі в останній третині XI ст. / Євген Кабанець // Наукові записки з української історії: зб. наук. стат. – Переяслав-Хмельницький: Астон, 2008. – Вип. 20. – С.154–163.
7. Колибенко О.В. Монастирі Переяславля Руського / О.В. Колибенко // Вісник СНУ. – Луганськ: Вид. СНУ, 2001. – № 10. – С. 169–175.
8. Колибенко О.В. «Свої погани» Переяславщини (до проблеми локалізації місць поселень переяславських торків) / О.В. Колибенко, О.В. Колибенко // Слов'янські обрії: міждисциплінарний зб. наук. пр. / НАН України. Український комітет славистів. Національна б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 111–117.
9. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. – К.: Наукова думка, 1992. – 312 с.
10. Лаврентьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том первый). – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 496 с.
11. Максимович М.А. О древней епархии Переяславской / М.А. Максимович // Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 111–116.
12. Мусин А.Е. Milites Christi Древней Руси. Воинская культура русского Средневековья в контексте религиозного менталитета / А.Е. Мусин. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2005. – 368 с.
13. Назаренко А.В. Митрополии Ярославичей во второй половине XI века / А.В. Назаренко // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2007. – № 1 (27). – С. 85–103.
14. Никоновская летопись (Полное собрание русских летописей. Том девятый). – СПб., 1862. – 256 с.
15. Никоновская летопись (Полное собрание русских летописей. Том десятый). – СПб., 1885. – 244 с.
16. Повесть временных лет / под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.:Л.: Изд. АН СССР, 1950. – Ч. 1. – 404 с.
17. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 590 с.
18. Татищев В.Н. История российская в 7 т. / В.Н. Татищев. – М.:Л.: Изд. АН СССР, 1963. – Т. 2. – 352 с.
19. Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 2005. – 363 с.
20. Толочко О.П. Київська Русь / О.П. Толочко, П.П. Толочко. – К.: Альтернативи, 1998. – 351 с.
21. Хрусталеv Д.Г. Разыскания о Ефреме Переяславском / Д.Г. Хрусталеv. – СПб.: Евразия, 2002. – 448 с.
22. Цукерман К. Дуумвираты Ярославичей. К вопросу о митрополиях Чернигова и Переяславля / Константин Цукерман // **ДНТЬСЛОВО**: збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К.: Корвінпрес, 2008. – С. 40–50.
23. Щапов Я.Н. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Я.Н. Щапов. – М.: Наука, 1976. – 240 с.

REFERENCES

1. Voitovych L.V. Kniazha doba na Rusi: portrety elity / L.V. Voitovych. – Bila Tserkva, 2006. – 784 s.
2. Danylevskiy Y.N. Povest vremennykh let: hermenevticheskiye osnovy yzucheniya letopysnykh tekstov / Y.N. Danylevskiy. – M.: Aspekt Press, 2004. – 383 s.
3. Diubi Zhorzh. Doba soboriv: mystetstvo ta suspilstvo 980-1420 rokiv: pereklad z frants. / Zhorzh Diubi. – K.: Yunivers, 2003. – 320 s.: il.
4. Zhak Le Hoff. Serechnovichna uiava: pereklad z frants. / Zhak Le Hoff. – Lviv: Litopys, 2007. – 350 s.
5. Ypatevskaia letopys. (Polnoe sobranie russkykh letopyssei. Tom vtoroi). – 2-e yzd. – M.: Yazyky slavianskoi kultury, 2001. – 648 s.

6. Kabanets Ie. Do pytannia pro tserkovno-ieparkhialnyi ustrii Pereiaslavskoi zemli v ostannii tretyni KhI st. / Yevhen Kabanets // Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: zb. nauk. stat. – Pereiaslav-Khmelnytskyi: Aston, 2008. – Vyp. 20. – S.154–163.
7. Kolybenko O.V. Monastyri Pereiaslavlia Ruskohe / O.V. Kolybenko // Visnyk SNU. – Luhansk: Vyd. SNU, 2001. – № 10. – S. 169–175.
8. Kolybenko O.V. «Svoi pohany» Pereiaslavshchyny (do problemy lokalizatsii misty poselen pereiaslavskykh torkiv) / O.V. Kolybenko, O.V. Kolybenko // Slov'ianski obrii: mizhdystsyplinaryni zb. nauk. pr. / NAN Ukrainy. Ukrainskyi komitet slavistiv. Natsionalna b-ka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho. – K., 2006. – Vyp. 1. – S. 111–117.
9. Korynnyi N.N. Pereiaslavskaia zemlia, X – pervaia polovyna XIII veka / N.N. Korynnyi. – K.: Naukova dumka, 1992. – 312 s.
10. Lavrentevskaia letopys (Polnoe sobranie russkykh letopysy. Tom pervyi). – 2-e yzd. – M.: Yazyky slavianskoi kultury, 2001. – 496 s.
11. Maksymovych M.A. O drevnei eparkhyi Pereiaslavskoi / M.A. Maksymovych // Sobranie sochyneni. – K., 1876. – T. 1. – S. 111–116.
12. Musyn A.E. Milites Christi Drevnei Rusy. Voynskaia kultura russkoho Srednevekovia v kontekste relyhoznogo mentalyeta / A.E. Musyn. – SPb.: Peterburhskoe Vostokovedenie, 2005. – 368 s.
13. Nazarenko A.V. Mytropolyy Yaroslavychei vo vtoroi polovyne XI veka / A.V. Nazarenko // Drevniaia Rus. Voprosy medievystyky. – 2007. – № 1 (27). – S. 85–103.
14. Nykonovskaia letopys (Polnoe sobranie russkykh letopysy. Tom deviatyi). – SPb., 1862. – 256 s.
15. Nykonovskaia letopys (Polnoe sobranie russkykh letopysy. Tom desiatyi). – SPb., 1885. – 244 s.
16. Povest vremennykh let / pod red. V.P. Adryanovoi-Peretts. – M.:L.: Yzd. AN SSSR, 1950. – Ch. 1. – 404 s.
17. Rybakov B.A. Kyevskaia Rus y russkye kniazhestva XII–XIII vv. / B.A. Rybakov. – M.: Nauka, 1982. – 590 s.
18. Tatyshchev V.N. Ystoryia rossyiskaia v 7 t. / V.N. Tatyshchev. – M.:L.: Yzd. AN SSSR, 1963. – T. 2. – 352 s.
19. Tolochko P.P. Davnoruski litopysy i litopysy X–XIII st. / P.P. Tolochko. – K.: Naukova dumka, 2005. – 363 s.
20. Tolochko O.P. Kyivska Rus / O.P. Tolochko, P.P. Tolochko. – K.: Alternatyvy, 1998. – 351 s.
21. Khrustalev D.H. Razyskanyia o Efreime Pereiaslavskom / D.H. Khrustalev. – SPb.: Evrazia, 2002. – 448 s.
22. Tsukerman K. Duumvyraty Yaroslavychei. K voprosu o mytropoliiakh Chernyhova y Pereiaslavlia / Konstantyn Tsukerman // **ДНІСЛОВО**: zbirka prats na poshanu diisnoho chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 70-richchia. – K.: Korvinpres, 2008. – S. 40–50.
23. Shchapov Ia.N. Drevnerusskye kniazheskye ustavy XI–XV vv. / Ia.N. Shchapov. – M.: Nauka, 1976. – 240 s.

Колыбенко Е., Колыбенко А. Епископы Переяславля Русьского.

Исторические источники называют нам некоторое количество представителей высшего духовенства древнерусского Переяслава – епископов, игуменов и нескольких других духовных лиц, которых можно отнести к духовной элите. Самыми влиятельными из них были переяславские епископы. Разные исследователи насчитывают семнадцать епископов, занимавших переяславскую епископскую кафедру на протяжении всего периода ее существования. Самые известные из них – это епископы Ефрем, Евфимий и Симеон, позже причисленные к лику святых. О многих переяславских епископах сохранилось мало данных в исторических источниках. Поэтому не всегда можно восстановить хронологию их пребывания на переяславской кафедре и другие важные данные. Однако, и имеющаяся информация позволяет составить представление об основной части духовной элиты Переяславля Русьского, которая сделала значительный вклад в его историко-культурное развитие, как и развитие всей Руси.

Ключевые слова: Переяславль Русьский, епископы, древнерусские летописи, духовная элита, православная церковь.

Kolybenko O., Kolybenko O. Bishops Pereiaslavl of Rus'.

Historical sources called us the names of the representatives of the higher clergy of ancient Pereiaslav - bishops, abbots and other ecclesiastics. The most influential of these were bishops of Pereiaslavl. Different researchers account for seventeen bishops. They occupied episcopal chair of Pereiaslavl during the entire period of its existence. The most famous of them - it is the bishops Ephraim, Euthymios and Simeon. They were later canonized. On many bishops of Pereiaslavl remained little evidence in historical sources. Therefore it is not always possible to establish the chronology of their stay episcopal chair of Pereiaslavl and other important data. However, the available information gives an idea about the main part of the spiritual elite Pereiaslavl of Rus'. She made a significant contribution to the historical and cultural development of Pereiaslav and the whole of Rus'.

Keywords: Pereiaslavl of Rus', the bishops, the ancient chronicles, spiritual elite, the Orthodox Church.

Одержано 12.10.2016